

TONYUKUK BENGÜ TAŞINDA GEÇEN “BAR MU NE?” (𐌰𐌶𐌵𐌹𐌿𐌸 𐌰𐌺𐌹𐌸𐌰𐌴𐌹𐌸) İBARESİ BAŞKA NE ŞEKİLDE OKUNABİLİR?

IN WHAT ELSE FORM CAN “BAR MU NE” EXPRESSION – MENTIONED ON TONYUKUK MONUMENT- BE READ?

Mustafa TOKER*

Öz

Orhun bengu taşları üzerinde bugüne gelinceye kadar pek çok okuma çalışması yapılmıştır. Vilhelm Thomsen ve Wilhelm Radloff'la başlayan abideleri okuma çalışmaları bugün de yurt içi ve yurt dışındaki Türkologlar tarafından sürdürülmektedir. Bu okumaların temeli abideleri ilk çözen Thomsen'e ve ilk okuyan Radloff'a dayanmaktadır. Radloff'un ve Thomsen'in okumaları ardından yeni görüşlerle birlikte bugün elimizde bulunan çeşitli yayımlardaki hâli ortaya çıkmıştır.

Bu bildiride, Tonyukuk abidesinde geçen ve kaynaklar tarafından “bar mu ne?” şeklinde okunan ibare üzerinde durulacaktır. İbarenin değişik bilim insanları tarafından okunuşu ve anlamlandırılması verildikten sonra konuyla ilgili kendi görüşümüz ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler

Türk Runic Metinleri-Köktürkçe-Köktürk Bengü Taşları-Tonyukuk Bengü Taşı-bar mu ne?

Abstract

Many epigraphy reading studies have been made on Orhun Monuments until today. Epigraphy reading studies that started by Vilhelm Thomsen and Wilhelm Radloff are sustained nowadays too by the domestic and foreigner Turkologs. The foundation of these readings are based on Thomsen who first deciphered the runic alphabet and on Radloff who first read the inscription . After Radloff's and Thomsen's readings its last form with new comments emerged in several publications.

In this paper, we will dwell on the expression read as “bar mu ne” by the sources and mentioned on Tonyukuk Monument. After giving different readings and interpretations by different scientists we will present our own comments.

Keywords

Turkish Runic Texts-Kokturkish-Orkhon Monuments-Tonyukuk Monument-bar mu ne?

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, mtoker@selcuk.edu.tr, Konya/Türkiye

Giriş

Orhun bengu taşları üzerine bugüne kadar hazırlanmış olan yayınlar, bengu taşlardaki alfabeyi çözmeyi başaran W. Thomsen ve bengu taşlar üzerindeki ilk çalışmayı yapan W. Radloff'un okumalarına dayanmaktadır. Thomsen, 1893 yılında abidelerde kullanılan alfabeyi çözdüğünü açıklamasına rağmen bu konudaki ilk yayınları 1894 ve 1895'te W. Radloff yapmıştır. Radloff, bu yayınlarında oldukça fazla okuma ve açıklama yanlışları yapmıştır (Tekin 1995:28). Thomsen ise Bilge Kağan ve Kültigin abideleri üzerine hazırladığı eserini 1896'da yayımlamıştır. Thomsen'in bu eseri oldukça başarılı olmuş, daha sonraki araştırmacılar kendi çalışmalarında hep Thomsen'in bu eserinden yararlanmışlardır (Tekin 1995:28-29). Thomsen'in bu yayınından sonra 1899'da Radloff önceki yayınının düzeltilmiş ikinci baskısını yapmıştır. Radloff, bu baskının ikinci cildinde F. Klementz tarafından 1897'de bulunan Tonyukuk bengu taşının runik harfli metni ile harf çevrimini ve abidenin Almanca tercümesini de vermiştir (Tekin 1995:29). Thomsen bir müddet sonra (1916) Radloff'un bu okuyuşunda da çok önemli düzeltmeler yapmış, ardından üç büyük abidenin Danca tercümelerini yayımlamıştır (Tekin 1995:29). Buraya kadar ifade edilenlerden hareketle günümüz yayınlarının temelinde Thomsen'in bu çalışmalarının bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Bengu taşları Türkiye'de ilk yayımlayan Necip Asım olmuştur. 1924'te İstanbul'da yayımlanan eser, *Orhun Abideleri* adını taşımaktadır. Bu yayını Hüseyin Namık Orkun'un 1936-1941 yıllarında dört cilt hâlinde İstanbul'da yayımladığı *Eski Türk Yazıtları* adlı eseri takip eder. 1970 yılında Muharrem Ergin, İstanbul'da *Orhun Abideleri* adlı popüler yayını bastırır. Muharrem Ergin'in yayınının ardından Talat Tekin'in iki yayını hayat bulur. Her ikisi de Ankara'da basılan bu eserlerden ilki *Orhon Yazıtları* adını taşımakta (1988) ve içinde Bilge Kağan ve Kültigin bengu taşlarını barındırmaktadır. İkincisi ise *Tunyukuk Yazıtı* adını taşımaktadır (1994). Bu eser, adından da anlaşılacağı üzere sadece Tonyukuk tarafından diktirilen abideleri konu almaktadır. Tekin, Tonyukuk abidesini konu alan yayınından bir yıl sonra üç büyük abideyi içine alan popüler yayını *Orhon Yazıtları-Kültigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*'u yayımlar (1995).

Bu yayınlardan sonra uzunca bir süre sahayla ilgili akademik kitap yayını yapılmaz. Nihayet 2005'te Cengiz Alyılmaz'ın *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu* adlı eseri yayımlanır. Alyılmaz'ın eseri, görsel malzemelerle abidelerin bugünkü durumlarını anlattığı için eserde metinlerin orijinal dizgisi bulunmakla birlikte transkripsiyonlu yazımı ve Türkiye Türkçesine aktarımı yer almaz. Bu yayından dört yıl sonra 2009'da Hatice Şirin User'in *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları-Söz Varlığı İncelemesi* adlı eseri bilim dünyasıyla buluşur. Bu eser de abidelerin söz varlığına yoğunlaştığı için metinlerin Türkiye Türkçesine aktarımlarını içermez. Bir yıl sonra, Árpád Berta tarafından *Szavaimat Jól Halljátok. A Türk és Uygur Rovásírásos Emlékek* adıyla Macaristan'da yayımlanan (2004) eserin Emine Yılmaz tarafından Türkiye Türkçesine tercümesi yapılır. Bu yayın *Sözlerimi İyi Dinleyin... Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını* adını taşımaktadır (2010).

Çok geçmeden, 2012 yılında iki eser birden hayat bulur. Bunlardan birisi Mehmet Ölmez'in *Orhon Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları (Metin-Çeviri-Sözlük)* adlı çalışması, diğeri ise Erhan Aydın'ın *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)* adını taşıyan çalışmasıdır. Bu eserlerden bir müddet sonra 2016 yılında ise abideler üzerine Türkiye'deki son çalışma vücuda gelir. Ahmet Bican Ercilasun tarafından hazırlanan bu çalışma *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları* adını taşımaktadır. Bu son üç çalışmada abidelerin hem

metni hem de Türkiye Türkçesine aktarımı yer almaktadır. Metin ve Türkiye Türkçesine aktarım bulunan çalışmalarda, bengü taşların okunuşu genellikle benzerlik göstermektedir. İlk okumadan bu tarafa birkaç sıkıntılı kısımda yapılan yeniden okuma çalışmaları dışında metinlerde büyük çaplı bir değişiklik olmamıştır. Bu da gayet tabiidir. Çünkü bu eserlerin hepsinde okunulan metin aynı metindir.

Orhun bengü taşlarının ilk okunuşundan itibaren metinler üzerinde yerli ve yabancı Türkologlar tarafından yeni okuma teklifleri ve düzeltmeler yapılagelmiştir. İlk düzeltmeleri yapan W. Thomsen olmuştur. Zira W. Radloff'un aceleyle yaptığı yayınlarında pek çok hata tespit etmiş ve kendi yayınında bu hataları düzeltmiştir. Abidelerdeki metinler üzerinde düzeltme teklifleri sunan ülkemiz Türkologları arasında Talat Tekin¹, Semih Tezcan², Ahmet Bican Ercilasun³, Osman Fikri Sertkaya⁴, Halil Açıkgöz⁵, Cengiz Alyılmaz⁶, Erhan Aydın⁷, Hatice Şirin User⁸ sayılabilir. Abideler üzerindeki düzeltme teklifleri mükemmel bir metin ortaya çıkıncaya kadar devam edecektir. Bu çalışmada ele alınan konu da bunlardan bir tanesidir.

Elinizdeki yazıda, Tonyukuk abidesinde (birinci taş, güney cephe, yedinci satır) yer alan *bar mu ne?* ibaresinin geçtiği cümlenin kaynaklarda okunuşu ve anlamlandırılışı gösterildikten sonra ibarenin okunuşuyla ilgili kendi görüşümüz ortaya konulacaktır. Aşağıda araştırmacıların ilgili satırı okuyuşları eserlerindeki şekilleriyle gösterilmiştir:⁹

Orkun - Öñre kıtayıda beriye tabgaçda kurya kurdanda yırıya oguzda eki üç biñ sümüz kelteçimiz **bar mu ne?** Ança ötüntüm. (ETY, 104)

Ergin - Öñre Kıtanyda biriye Tabgaçda kurya kurıdında yırıya Oguzda iki üç biñ sümüz kelteçimiz **bar mu ne?** Ança ötüntüm. (OA, 93)

Tekin - Öñre : kıtanyda : biriye : tabgaçda : kurya : kurıdında : yırıya : oguzda : eki üç biñ : sümüz : kelteçimiz : **bar mu ne** : ança ötüntüm : (TY, 7)

User - Öñre : kıtanyda : biriye : tabgaçda : kurya : kordanta : yırıya : oguzda : eki üç biñ : sümüz : kelteçimiz : **bar mu ne** : ança ötüntüm : (KÖÜKY, 463)

Berta - Öñre kıtanyda berye tavgaçda kurya kurdında yırıya oguzda eki üç biñ sümüz kelit(t)eçimiz **bar mu ne** anca ötüntüm (SİD, 61)

Ölmez - Öñre : kıtanyda : berye : tavgaçda : kurya : korıdında : yırıya : oguzda : eki üç biñ : sümüz : kelteçimiz : **bar mu ne** : ança ötüntüm : (METY, 178)

Aydın - Öñre kıtanyda berye tavgaçda kurya kordanta yırıya oguzda eki üç biñ sümüz kelteçimiz **bar mu ne** ança ötüntüm (OY, 110)

¹ Talat Tekin (2004), “On Kök Turcic Büntegi”, *Makaleler II-Tarihi Türk Yazı Dilleri*, (Yay. Hzl. Emine Yılmaz, Nurettin Demir), Ankara: Öncü Kitap, s. 25-31.

² Semih Tezcan (1976), “Tonyukuk Yazıtı’nda Birkaç Düzeltme”, *TDAY-Belleten 1975-1976*, s. 53-69.

³ Ahmet Bican Ercilasun (1995), “Bir Kişi Yañılsar Oğuşı Bodunu Bişükiñe Tegi Kıdmaz Ermiş (KT, G, 6=BK, K, 4) İbaresini Üzerine”, *TDAY-Belleten 1993*, s. 83-89.

⁴ Osman Fikri Sertkaya (1995), “Kül Tigin mi-Köl Tigin mi?”, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 129-133.

⁵ Halil Açıkgöz (1996), “Bilge Kağan Yazıtının Doğu Yüzünün İlk Satırında (İ)ki (E)d(i)z K(e)r(e)kül(ü)g mü Yoksa Kid(i)z K(e)r(e)kül(ü)g ‘Keçe Çadırı’ mı Okunmalı?”, *TDAY-Belleten 1994*, s. 1-10.

⁶ Cengiz Alyılmaz (2001), “Bilge Tonyukuk Yazıtları Üzerine Birkaç Düzeltme”, *TDAY-Belleten 2000*, s. 11-18.

⁷ Erhan Aydın (2008), “Tonyukuk Yazıtının 6. satırında Bir Düzetme Denemesi: Böñüser mi Böñreser mi?”, *Dil Araştırmaları*, S. 2, s. 79-86.

⁸ Hatice Şirin User (2007), “Tonyukuk Yazıtında Geçen ‘Ugur Kalıtdım’ İbaresini Üzerine Yeni Bir Anlamlandırma Teklifi”, *Erdem*, C. 16, S. 48, s. 157-168.

⁹ Eserlerdeki farklı transkripsiyonlar göz ardı edilmiş, tek işaretle gösterilen nç, nt, ny, gibi sesler için transkripsiyon işareti kullanılmamıştır.

Ercilasun - Öñre Kıtanyda, biriye Tabgaçda, kırıya Kordanta, yıriya Oguzda iki üç bin sümüz, kelteçimiz **bar mu ne**. Ança ötüntüm. (TKTBT, 600)

Yukarıdaki ifadeler araştırmacılar tarafından şu şekilde anlamlandırılmıştır:¹⁰

Orkun - Doğuda Kıtaylara, cenupta Çinlilere, batıda batılılara, şimalde Oğuzlara iki üç bin (kişilik) askerimizle gelmeliyiz. Olur mu? Böylece arz ettim. (ETY, 104)

Ergin - Doğuda Kıtay'dan, güneyde Çin'den, batıda batılılardan, kuzeyde Oğuz'dan iki üç bin askerimiz, geleceğimiz var mı acaba? Böylece arz ettim. (OA, 54)

Tekin - Doğu'da Kıtay'dan, güneyde Çin'den, batıda batıdan, kuzeyde de Oğuzlardan gelecek iki üç bin (kadar) askerimiz var mı ne? Böylece ricada bulundum. (TY, 7)

User - Anlamlandırma yapmamıştır.

Berta - "... Doğuda [bulunan] Kıtaylardan, güneyde [bulunan] Tabgaçlardan, batıda [bulunan] batıdakilerden (?), kuzeyde [bulunan] Oğuzlardan iki üç bin askerimizi [buraya getir(t)elim. Nasıl olur bu?" diye kağanıma danıştım. (SİD, 86)

Ölmez - Doğuda Kıtanylardan, güneyde Çinlilerden, batıda Korılardan, kuzeyde (ise) Oğuzlardan gelecek iki üç bin kadar askerimiz var. Şöylece durumu bildirdim. (METY, 185)

Aydın - "... Doğuda Kitan'dan, güneyde Çin'den, batıda Hoten'den, kuzeyde Oğuz'dan iki üç bin (kadar) askerimiz var." Bu şekilde (durumu) arz ettim. (OY, 110)

Ercilasun - Doğuda Kıtaylardan, güneyde Çinlilerden, batıda Hotan'dan, kuzeyde Oğuzlardan gelecek iki üç bin askerimiz vardır şüphesiz. Böylece arz ettim. (TKTBT, 601)

Yukarıda görüldüğü üzere söz konusu ibare bütün araştırmacılar tarafından aynı okunmuştur. Daha doğrusu ilk okumalardan itibaren silsile hâlinde son yayına kadar ulaşmıştır. Cümlelerin anlamlandırmasına bakıldığında ise Ölmez'den itibaren soru ifadesinin kullanılmadığı görülmektedir. Hüseyin Namık Orkun, Muharrem Ergin ve Talat Tekin ise cümlelerin bir soru cümlesi olduğunu düşünmüşler ve cümleyi buna göre anlamlandırmışlardır.

Bar mu ne şeklinde okunan ibarenin Köktürk harfleriyle yazımı ve transliterasyonu şu şekildedir:

𐰇 𐰆 𐰄 𐰃 𐰂 𐰁

A N² U M R B

Bugüne kadarki yapılan okumalarda, bu ibarede birbirine bağlı olan "isim+soru edatı+isim" yapısı üzerinde durulmuş ve bu yapıya yukarıda da görüldüğü üzere soru veya pekiştirme ifadesi yüklenmiştir. Ölmez ve Aydın ise burada ne soru ne de pekiştirme ifadesine yer vermişlerdir. Ölmez, Aydın ve Ercilasun, cümlelerin gelişinden hareketle cümlede bir soru ifadesi olmadığını fark etmişler ve buna göre anlamlandırma yapmışlardır. Ercilasun, buradaki *mu*'nun soru eki değil pekiştirme enklitiği olduğunu düşünmenin bağlama daha uygun düştüğünü ifade ederek *ne*'nin de yine başka bir enklitik olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir (Ercilasun 2016:643) Ölmez ve Aydın ise anlamlandırmada "mu ne" ibaresini göz ardı etmişler, yüklem "var" kelimesinden ibaret olduğunu düşünerek anlamlandırma yapmışlardır. Ölmez, bu cümlede soru ifadesi taşımadığını düşündüğü *mu*'ya eserin sözlük kısmında "soru edatı" (Ölmez 2013:355) demiştir. Aydın ise *mu*'yu soru eki olarak değerlendirip eserin dizininde *bar* maddesi altında vermiştir (Aydın 2012: 155). Ayrıca "bar mu ne" ibaresinde hiçbir anlam yüklemedikleri "ne" kelimesine, her iki araştırmacı da eserlerinde "ne" anlamını vermişlerdir (Ölmez 2013: 355; Aydın 2012:173). Berta ise *kelteçimiz* şeklinde

¹⁰ Bazı eserlerin imlalarında bugüne göre uygunsuzluklar vardır. Anlamların içeriğine müdahale edilmeden, cümleler bugünkü imlaya göre düzenlenmiştir.

okunan kelimenin *kelitteçimiz* şeklinde okunması hâlinde tatmin edici bir anlamın ortaya çıkabileceğini söylüyor ve kelimeye “getirtelim” anlamını veriyor. Ardından da *bar mu ne* ibaresine *nasıl olur bu?* anlamını vererek cümlelerin anlamlı bir bütün oluşturmasını sağlıyor (Berta 2010:86).

Aslında burada anlamlandırmadan ziyade okumayla ilgili bir problem olduğunu düşünüyoruz. Okuma problemlili olunca ister istemez anlamlandırmada da problem ortaya çıkıyor. Bu ibarede, Tonyukuk abidesinin ilk okunuşundan bugüne süregelen bir hata var bize göre. Bu hatanın sebebi ise ibarenin bir arada yazılmasından dolayı tek kelime şeklinde okunması gerektiği fikri olmalıdır. Araştırmacılar arada iki kelimeyi birbirinden ayıran (:) işareti olmadığı için *bar mu ne?* okuyuşunu kabul etmiş görünmektedirler. Bize göre ibare üç unsurdan değil iki unsurdan meydana gelmiştir. Aynı zamanda ibare bir tek anlamı değil iki ayrı anlamı karşılamaktadır. Çünkü bize göre burada birbirinden bağımsız iki kelime vardır. Yani bu yapı, isim+soru edatı+isim’den oluşan bir yapı değil isim+isim’den oluşan bir yapıdır.

Şimdi bu düşüncemizi ve iddiamızı somutlaştıralım. Biz “bar mu ne” ibaresinin yer aldığı cümledeki ifade bozukluğundan dolayı burada bir problem olduğunu daha önceki bir yazımız (Toker 2013) esnasında da fark etmiştik. O zaman dikkatimizi çeken husus “mu” eki veya edatıydı. Abidelerde yalnızca iki yerde geçen bu *mu*, soru eki veya soru edatı değil de başka bir şey olabilir miydi? Bu noktadan hareketle burada başka bir durumun söz konusu olabileceğini düşündük. “Acaba burada sadece bir anlamlandırma problemi mi var, yoksa ta baştan itibaren yanlış okunagelen bir yapıdan dolayı bir okuma ve dolayısıyla anlamlandırma problemi mi var?” diye kafa yorarken yanlış hece bölümlenmesinden kaynaklanan bir hata olabileceği üzerinde durduk. Cümlelerin yüklemi durumunda olan *bar mu ne* yapısını başka ne şekilde okuyabiliriz diye düşündük ve *bar* kelimesini diğer iki heceden ayırdık. Geriye *mune* yapısı kaldı. Türkçede büyük ünlü uyumu sağlamdır, aynı zamanda Köktürk alfabesinde “e” sesini karşılayan harf “a” sesini de karşılar diyerek “e”yi de “a” yapınca karşımıza *muna* kelimesi çıktı. Bu *muna* kelimesi bize hiç de yabancı olan bir kelime değildi. Cümleleri bir de bu şekilde kurup okuyunca anlamın da uyuştüğünü gördük.

Muna kelimesini biliyoruz, anlam da gayet güzel oturuyor. Lakin bir problem var. Buradaki *n* harfi ön ünlülerle, yani ince ünlülerle kullanılan 𐎡 harfi, yani (*n*²) ünsüzü. Zaten buradaki ibarenin *bar mu ne* şeklinde okunmasının ana sebebi de ince ünlülerle kullanılan bu *n*² ünsüzü. “Acaba bu *n*² ünsüzü sebebiyle ibare *bar mu ne* şeklinde okunmak zorunda mı? Bu *n*² ünsüzü daima ince ünlülerle birlikte mi kullanılmıştır? Kalın ünlülerle kullanıldığı örnekler var mıdır?” sorularına cevap bulmak için metinleri tarayınca *n*² ünsüzünün çok çeşitli yapılarda kalın ünlülerin yanında kullanıldığını gördük. Aşağıda *n*² ünsüzünün kalın ünlülerle birlikte kullanıldığı şekiller gösterilmiştir:

Yükleme hâli eki olarak kullanımı:

*n*² ünsüzünün kalın ünlülerle kullanımı genellikle iyelik eklerinin ardından yükleme hâli eki olarak gerçekleşmiştir. Ama bu durum da klişeleşmiş değildir. Yani kalın ünlülü kelimelere eklenen iyelik eklerinden sonra yükleme hâli eki olarak *n*¹ ünsüzünün geldiği de görülmektedir.

*sabımın*² 𐎠𐎡𐎣𐎤𐎥 “sözümü” (KT, G2), *akın*² *binip* 𐎠𐎡𐎣𐎤𐎥𐎦𐎧 “ak (atna) binip” (KT, K2), *yarlıkadukın*² 𐎠𐎡𐎣𐎤𐎥𐎦𐎧𐎨𐎩 “lutfettiği (için)” (KT, G9), *taşın*² 𐎠𐎡𐎣𐎤𐎥𐎦 “dışını” (KT, G12), *kaşın*² *teg* 𐎠𐎡𐎣𐎤𐎥𐎦𐎧 “babası gibi” (KT, D5) vb.

Aşağıdaki örneklerde üçüncü teklik şahıs iyelik ekinden sonra yükleme hâli eki olarak *n*¹ ünsüzünün kullanıldığı görülmektedir:

*sabımın*¹ 𐎠𐎡𐎣𐎤𐎥 “sözümü” (BK, K14, KT, G11, KT, G12), *kaşanın*¹ 𐎠𐎡𐎣𐎤𐎥 “kaşanını” (KT,

D7) vb.

n ünsüzünün iyelikli kelimelerdeki yükleme hâli eki olarak kullanımı o kadar standart dışıdır ki bazen aynı cümle içerisinde yer alan iki kelimedede hem *n*¹ hem de *n*² yükleme hâli eki olarak kullanılabilir:

igidmiş kaganın¹ sabın² almatın² ᠠᠢᠳᠤᠮᠢᠰᠢᠨ : ᠠᠢᠨᠰᠢᠰ : ᠳᠠᠳᠠᠳᠠᠨ : ᠶᠡᠬᠡᠬᠡᠰᠢᠨ “(seni) beslemiş kağanın sözünü dinlemeden” (KT, G9).

Üçüncü teklik şahıs iyelik eki (+In) olarak kullanımı:

Beglik urı oğlın² kul boltı, eşilik kız oğlın² küñ boltı

ᠪᠡᠭᠯᠢᠭ ᠤᠷᠢ ᠣᠭᠤᠯᠢᠨᠲᠤ ᠬᠤᠯ ᠪᠣᠯᠲᠢ, ᠡᠰᠢᠯᠢᠭ ᠵᠢᠯ ᠣᠭᠤᠯᠢᠨᠲᠤ ᠬᠦᠨᠢ ᠪᠣᠯᠲᠢ

“bey olmaya layık erkek evladı köle oldu, hanımlığa layık kız evladı cariye oldu.” (KT, D7)

birinci teklik şahıs emir ekinde kullanımı:

konayın² ᠬᠣᠨᠠᠶᠢᠨᠲᠤ “konayım, yerleşeyim” (KT, G7), *urugsıratayın² ᠤᠷᠦᠭᠰᠢᠷᠠᠲᠠᠶᠢᠨᠲᠤ* “soysuz bırakayım” (KT, D10), *ıdmayın² ᠢᠳᠮᠠᠶᠢᠨᠲᠤ* “göndermeyeyim” (BK, D33), *anyıtayın² ᠠᠨᠶᠢᠲᠠᠶᠢᠨᠲᠤ* “korkutayım” (BK, D41), *kışayın² ᠬᠢᠰᠠᠶᠢᠨᠲᠤ* “yapayım” (T1, B5) vb.

üçüncü teklik şahıs emir ekinde kullanımı:

barzun² tedi ᠪᠠᠷᠵᠤᠨᠲᠤ ᠲᠡᠳᠢ : *ᠬᠢᠰᠢᠨ* “gitsin, dedi” (T1, K7).

-matın zarf-fiil ekinde kullanımı:

igidmiş kaganın¹ sabın² almatın² ᠠᠢᠳᠤᠮᠢᠰᠢᠨ : ᠠᠢᠨᠰᠢᠰ : ᠳᠠᠳᠠᠳᠠᠨ : ᠶᠡᠬᠡᠬᠡᠰᠢᠨ “(seni) beslemiş kağanın sözünü dinlemeden” (KT, G9).

Vasıta hâli ekinde kullanımı:

Ünsüzün vasıta hâli eki olarak aynı cümle içerisinde hem *n*¹ hem de *n*² ile kullanıldığı görülmektedir.

süçig sabın¹ yumşak agın² ᠰᠦᠴᠢᠭ ᠰᠠᠪᠢᠨᠠ ᠶᠤᠮᠰᠠᠬ ᠠᠭᠢᠨᠲᠤ ᠠᠢᠰᠢᠰ : ᠠᠢᠶᠡᠬᠡᠰᠢᠨ : ᠳᠠᠳᠠᠳᠠᠨ : ᠶᠡᠬᠡᠬᠡᠰᠢᠨ “Tatlı sözle, yumuşak ipekle” (KT, G5), *yolsızın² ᠶᠣᠯᠰᠢᠵᠢᠨᠲᠤ* “yol olmaksızın” (T1, K11).

İlgi hâli ekinde kullanımı:

Bayırkun²un ᠪᠠᠶᠢᠷᠠᠬᠤᠨᠤᠨ ᠶᠢᠨᠲᠤ “Bayırku’nun” (KT, D36).

Ünvan kelimelerinde kullanımı:

In²ançu Apa Yargan Tarkan atıᠭ ᠤᠨᠠᠨᠴᠤ ᠠᠶᠠ ᠶᠠᠷᠭᠠᠨ ᠲᠠᠷᠠᠨ ᠠᠲᠢᠭ : ᠠᠨᠠᠨᠴᠤ ᠠᠶᠠ ᠶᠠᠷᠭᠠᠨ ᠲᠠᠷᠠᠨ ᠠᠲᠢᠭ “Inançu Apa Yargan Tarkan adı” (KT, B).

Alınma kelimelerde kullanımı:

lağzın² yıl ᠯᠠᠭᠵᠢᠨ ᠶᠢᠯ : *ᠳᠣᠮᠤᠵ* “domuz yılı” (BK, G10).

Türkçe kelimelerde kullanımı:

kıym²ıᠭ ᠶᠡᠰᠠᠶᠢᠨᠲᠤ “cezayı” (T1, K8).

yan² ᠶᠠᠨ “yan, taraf” (T1, K9).

n ünsüzündeki durumun diğer ikili şekli bulunan ünsüzlerde söz konusu olup olmadığına baktığımızda, bu ünsüzlerde de (k ünsüzü hariç) benzer kullanımların olduğunu gördük. İnce ünlülerle kullanılan ünsüzler kalın, kalın ünlülerle kullanılan ünsüzler de ince ünlülerle bir arada kullanılmışlardır. Aşağıda bu ünsüzlerin sıra dışı kullanımları gösterilmiştir:

b ünsüzü: *b²uluᠨᠭ ᠶᠡᠶᠢᠵᠢᠨᠲᠤ* “tarafı” (O, D1).

d ünsüzü: *kadızd²a ᠵᠠᠳᠢᠵᠠᠳᠠ ᠵᠠᠳᠢᠵᠠᠳᠠ* “Kadız’da” (KT, K7), *katıgd²ı ᠵᠠᠳᠢᠵᠠᠳᠠ* “iyice” (KT, K11), *kağanlad²uk kaganın ᠵᠠᠭᠠᠨᠯᠠᠳᠤᠭ ᠵᠠᠭᠠᠨᠢᠨᠲᠤ* : *ᠵᠠᠭᠠᠨᠠᠳᠤᠭ ᠵᠠᠭᠠᠨᠢᠨᠲᠤ* “kağan yaptığı kağanını” (O, D2) vb.

g ünsüzü: *sabı antag*² 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸 “sözü şöyle” (T1, K5).

l ünsüzü: *öl¹ürtüm* 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸 “öldürdüm” (BK, D29), *kı²ımtım* 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸 “doğdum” (T1, B1).

r ünsüzü: *yagutır² ermiş* 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸𐰸 “yakınlaştırmış” (KT, G5), *kazganmasar² 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸𐰸𐰸* “kazanmasa” (T2, D4; T2, K1).

s ünsüzü: *ortus²ıııaru* 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸𐰸 “ortasına” (KT, G2), *bats²ıktıııa* 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸𐰸 “batsına” (KT, G2), *açs²ık ömezsen* 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸𐰸 “acıcağını düşünmezsin” (KT, G8), *sabımın s²ımadı* 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸 “sözümü kırmadı” (KT, G11), *bas²masar* 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸𐰸 “çökmezse” (BK, D18), *ol s²abıg* 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸 “o sözü” (T1, G5), *kalın bols²ar* 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸𐰸 “kalın olsa” (T1, G6), *kün togs²ıktıııa* 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸𐰸𐰸 “gün doğusuna” (O, D2) vb.

t ünsüzü: *t²ıııla* 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸 “dinle” (KT, G2), *t²ıda* 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸 “engelleyerek” (KT, K11), *t²opulgalı uçuz ermiş* 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸𐰸𐰸𐰸𐰸 “delinmesi kolaymış” (T1, G6), *uduzt²um* 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸𐰸 “sevki ettim” (T1, G8).

y ünsüzü: *y²ıı* 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸 “dağ” (KT, G3), *y²mşak* 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸 “yumuşak” (KT, G5), *elig y²ıl* 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸 “elli yıl” (KT, D8), *ol y²ılkıg* 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸𐰸 “o at sürüsünü” (BK, D38), *y²ogun* 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸 “yoğun, kalın” (T1, G7), *y²ok ermiş* 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸𐰸 “yokmuş” (T1, D1), *yıray²a* 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸 “kuzeyde” (O, D2) vb.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı üzere ikili şekilleri bulunan seslerden yalnızca *k* ünsüzünde klişeleşmiş bir imla olduğu görülmektedir. Diğer ikili şekli bulunan seslerde az veya çok birbiri yerine kullanım göze çarpmaktadır. Özellikle *y* ve *n* ünsüzlerinin kalın ünlülü kelimelerde ince şekillerinin çokça kullanıldığına rastlanmaktadır.¹¹ Bu kullanımlardan hareketle bugüne kadar *bar mu ne* şeklinde okunan ibarede *ne* hecesinin *na*, ibarenin de *...bar. Muna...* şeklinde okunabileceğini düşünüyoruz. Zaten bağlam da böyle okumayı gerekli kılmaktadır.

“İşte, işte bu” anlamlarına gelen *muna* kelimesi, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde birtakım ses bilgisel değişikliklere uğramış olarak karşılaştığımız bir kelimedir. Kelime, tarihî Türk lehçelerinden Eski Uygur Türkçesinde *muna* (Caferoğlu 2011:132), Karahanlı dönemi yadigârlarından DLT’de *munu* (Ercilasun 2014:765), KB’de *munu* (Arat 1979:321), Harezmi Türkçesinde *muna* (Ata 1997:448), Çağatay Türkçesinde *muna* (ŞSE 1298:279; Karaağaç, 1997:575), Kıpçak Türkçesinde *muna* (Argunşah 2015:527) ve günümüz çağdaş Türk lehçelerinden Altay Türkçesinde *muna* (GAY 1869:221), Hakas Türkçesinde *mına* (Arıkoğlu, 2005:295), Teleüt Türkçesinde *mına* (Sırkaşeva 2000:73), Halaç Türkçesinde *muna*, *mınaw* (Doerfer 1980:162), Kırgız Türkçesinde *mına* (Yudahin 1988:565), Kazak Türkçesinde *muna*, *mınaw* (Koç 2003:392, 393), Kazan Tatar Türkçesinde *méne* (TTAS 1979:380), Başkurt Türkçesinde *bına* (Agişev 1993:188), Uygur Türkçesinde *mana* (Abdulla 1989:386), Özbek Türkçesinde *mänä* (ÖTİL 1981:444) şekillerinde karşımıza çıkmaktadır.¹²

Görüldüğü üzere *muna* kelimesi, neredeyse tarihî ve çağdaş bütün Türk lehçelerinde kullanılmaktadır. Bu yazıyla kelimenin Köktürkçede kullanıldığı da -bize göre- tespit edilmiş olmaktadır.

Kelimenin Moğolcada kullanılıp kullanılmadığını araştırınca, Moğolcada da *mene* şeklinde bir kelimenin kullanıldığını gördük. “İşte, orada, burada, hemen, derhal, şu an” (Lessing, 2003:837) anlamlarında kullanılan kelime, Türkçeye Moğolcadan mı, yoksa Moğolcaya

¹¹ Bu sıra dışı kullanımların sebebi hakkında farklı varsayımlar ileri sürülebilir. Ancak bunların ispat edilebilmesi için kesin delillere ihtiyaç vardır. Bundan dolayı bu meseleye değinilmemiştir. Talat Tekin, yukarıdaki kullanımları, Köktürkçede büyük ünlü uyumunun bozulmasıyla izah etmiştir (Tekin, 2003:50).

¹² Halaç Türkçesindeki *ma* ((Doerfer, 1980:139), Türkmen Türkçesindeki *ine* (TDS, 1962:339) kelimeleri, aynı anlama gelen fakat farklı kökene dayanan şekillerdir.

Türkçeden mi geçmiştir? Bu hususta da kesin bir yargıda bulunabilmek için kelimenin kökeninin tam olarak aydınlatılması gerekmektedir. Marcel Erdal, *A Grammar of Old Turkic* adlı eserinde *muna*, *ona/una* kelimelerinin yapısı hakkında kesin bir şey söylenemeyeceğini, *ona/una* kelimesiyle *ol/anı* zamiri ve *muna* kelimesiyle *bo/munu* zamiri arasında nasıl bir ilişki olduğunun açık olmadığını ifade etmektedir (Erdal 2004:355).

Tüm bu izahatlardan sonra Tonyukuk abidesinde geçen ve bu yazının konusunu oluşturan ibarenin bağlı bulunduğu cümleleri biraz daha ön kısımdan alarak tekrar yazalım ve anlamlandıralım:

Ol sabıg eşidip tün udısıkım kelmedi, küntüz olursıkım kelmedi. Anta ötrü kaganıma ötüntüm: Tabgaç, Oguz, Kıtany, buçegü¹³ kabışsar¹⁴ kaltaçı biz... Yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş, yinçge erklig üzgeli uçuz. Yuyka kalın bolsar topulguluk alp ermiş, yinçge yogun bolsar üzgülik alp ermiş. Öñre Kıtanyda, bireye¹⁵ Tabgaçda, kuraya Kordanta, yıraya Oguzda iki üç biñ sümüz, kelteçimiz **bar**. **Muna** ança ötüntüm. Kaganım, ben özüm bilge Tonyukuk ötüntük ötünçümün eşidü birti. Köñlünçge uduz tedi. (T1, G12-15).

“O sözleri işitince gece uyuyasım, gündüz oturasım gelmedi. Bundan sonra kağanıma (şöyle) arz ettim: Çinliler, Oğuzlar (ve) Kıtaylar birleşirse biz (kala) kalırız... Yufka olanı delmek, ince olanı koparmak kolaymış. Yufka kalın olursa delmek zormuş, ince (de) yoğun olursa koparmak zormuş. Doğuda Kıtay’dan, güneyde Çin’den, batıda Hoten’den, kuzeyde Oğuz (bölgesinden) gele(bile)cek iki üç bin askerimiz **var**. [Bunları bir araya getirebilirsek daha güçlü oluruz.] **İşte** (kağana) böyle arz ettim. Kağanım, ben Bilge Tonyukuk’un arz ettiği şeyleri işitiverdi (uygun gördü). (Orduyu) gönlüne göre (istediğin şekilde) sevk et, dedi.”

Sonuç ve Teklifler

Tonyukuk abidesi üzerine hazırlanmış eserlerde, birinci taşın yedinci satırında *bar mu ne* şeklinde bir okuma yer almaktadır. Bu yazıda, *bar mu ne* okumasının hatalı olduğu üzerinde durulmuştur. Bize göre bu hatalı okumanın sebebi, ibarenin abidede bir arada yazılması ve ibarenin son hecesinde bulunan *n* ünsüzünün ince ünlülerle kullanılan *n²* ünsüzü olmasıdır. Biz buradaki *bar mu ne* ibaresinin yanlış bölümlenme sebebiyle hatalı okunduğunu düşünüyoruz. Bize göre bu ibare *...bar. Muna...* şeklinde okunmalıdır. Yukarıda izahını yapmaya gayret ettiğimiz üzere *n²* ünsüzü kalın ünlülü kelimelerle de bir arada kullanılabilir. Burada da böyle bir kullanım söz konusudur. Cümlelerin birbirine anlamlı bir şekilde bağlanabilmesi için ifadenin sözünü ettiğimiz şekilde düzeltilmesi gerekmektedir. Zaten bağlam da bu şekilde olması gerektiğini göstermektedir.

Bu çalışmayla, bugüne kadarki çalışmalarda birbirine bağlı üç unsur bulunduğu düşünülen *bar mu ne* ibaresinde, aslında aynı cümleye ait olmayan iki kelime bulunduğu, *bar* kelimesinin ilk cümlelerin yüklemi, *muna* kelimesinin ise takip eden cümlelerin ilk kelimesi olduğu ortaya konulmuştur. Buna göre daha önce abidelerde tespit edilmemiş olan *muna* kelimesi abideler için bir *hapax legomenon*’dur.

İbareyle ilgili olarak ortaya koyduğumuz düzeltme teklifinin kabul görmesi hâlinde, genel olarak abideler üzerine ve özelde Tonyukuk abidesi üzerine yapılmış çalışmalardaki sözlüklerin ve gramerlerin bu yeni tespite göre tekrar düzenlenmesi uygun olacaktır.

¹³ Ercilasun, *bu (ü)çegü* şeklinde okumuştur (s. 600).

¹⁴ Ercilasun *kabsar* şeklinde okumuştur (s. 600).

¹⁵ *birey*, *kuray*, *yıray* okumaları için bk. (Toker, 2013).

Summary

In this paper the expression of “bar mu ne” -located on the first one of Tonyukuk Monuments-is dwelled on. This expression is located in the seventh line of the southern face of the mentioned monument.

Until today the Turkologists have read the expression as “bar mu ne”. In this paper we are presenting a new reading suggestion by claiming that all of the readings until today are mistaken.

While the mentioned expression has been read in the same form by the Turkologists some differences in the meaning given to the expression are confronted. In the first readings the sentence was considered an interrogative sentence therefore the meaning was formed with an interrogational expression; later on in the following publications an interrogational expression was not used considering it was inappropriate to have interrogational expression in the text. An interrogational expression has not been added in the sentence beginning with Mehmet Ölmez.

We consider a reading problem rather than a meaning problem with the expression that has been read in the same form until today but different meanings have been tried. In our opinion the meaning issue in the expression is stemming from not doing the reading correctly.

We claim that there is a mistake in this reading stemming from wrong partitioning. And the reason of this wrong reading is the syllable of “ne”. In fact there is not a reading mistake in the syllable but there is interpretational mistake. i.e. there are two letters inKokturkish matching the consonant n. One of them is the consonant “n¹” used with back vowels and the other is the consonant “n²” used with front vowels. “n²” consonant with front vowels is used in the expression read as “Bar mu ne”, therefore the Turkologists have always read the syllable as “ne”. Although “n²” consonant with front vowels is used in this syllable we consider that this syllable has to be read as “na”. Because there are some examples where this “n²”consonant - used with front vowels-is used with back vowels in several places on the monument. We think that there is a similar usage also here.

The expression must have been read as “bar mu ne” because not only this different “n” consonant is used but also wrong partitioning. Considering this expression is two different components of two different sentences we assert that the place of the expression should be read newly as: Öñre Kıtanyda, bireye Tabğaçda, kuraya Kordanta, yıraya Oguzda iki üç biñ sümüz, kelteçimiz **bar. Muna** ança ötüntüm.

And we interpret the sentence like this:

We have two-three thousand soldiers who can be transferred from Kıtay in the east, from China in the south, from Hoten in the west, from Oghuz territory in the north. If we can bring them together we will be much stronger. Here, I submitted the issue to the Khagan respectfully this way.

The preposition *muna* -inferred “here”- is a word that is known that it exists in the contemporary Turkish dialects. As you can see above the word very well locates in the context.

KISALTMALAR

B	Batı yüzü
BK	Bilge Kağan abidesi
ÇT	Çağatay Türkçesi
D	Doğu yüzü
DLT	Dîvânu Lugâti't-Türk
ETY	Eski Türk Yazıtları
G	Güney yüzü
GAY	Grammatika Altayskago Yazıka
K	Kuzey yüzü
KB	Kutadgu Bilig
KÖUKY	Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları
KT	Köl Tigin abidesi
METY	Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları
O	Ongi abidesi
OA	Orhun Abideleri
OY	Orhon Yazıtları
ÖTİL	Özbek Tilining İzahli Lugäti
SİD	Sözlerimi İyi Dinleyin
ŞSE	Şeyh Süleyman Efendi-yi Buhârî
T1	Tonyukuk abidesi, birinci taş
TDS	Türkmen Dilinin Sözlüğü
TKAE	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TKTBT	Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları
TTAS	Tatar Têlênêñ Añlatmalı Süzlégé
TY	Tunyukuk Yazıtı

KAYNAKLAR

- ABDULLA, Mömin (1989), *Türkçe-Uygurçe Lugat*, Yer belirtilmemiş: Milletler Neşriyatı.
- AÇIKGÖZ, Halil (1996), “Bilge Kağan Yazıtının Doğu Yüzünün İlk Satırında (İ)ki (E)d(i)z K(e)r(e)kül(ü)g mü Yoksa Kid(i)z K(e)r(e)kül(ü)g ‘Keçe Çadırı’ mı Okunmalı?”, *TDAY-Belleten* 1994, s. 1-10.
- AGİŞEV, İ. M. vd. (1993), *Başkort Têlênêñ Hüzlegé*, 1. C., Meskeu: Russkiy Yazık.
- ALYILMAZ, Cengiz (2001), “Bilge Tonyukuk Yazıtları Üzerine Birkaç Düzeltme”, *TDAY-Belleten* 2000, s. 11-18.
- ALYILMAZ, Cengiz (2005), *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Ankara: Kurmay Yayınları.
- ARAT, R. R., (1979), *Kutadgu Bilig III İndeks*, İstanbul: TKAE Yayınları.
- ARGUNŞAH, Mustafa - GÜNER Galip (2015), *Codex Cumanicus*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- ARIKOĞLU, Ekrem (2005), *Örnekli Hakaşa-Türkçe Sözlük*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ATA, Aysu (1997), *Kıyasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) II Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYDIN, Erhan (2008), “Tonyukuk Yazıtının 6. satırında Bir Düzeltme Denemesi: Bönüser mi Bönreser mi?”, *Dil Araştırmaları*, S. 2, s. 79-86.
- AYDIN, Erhan (2012), *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Konya: Kömen Yayınları.
- BERTA, Árpád (2010), *Sözlerimi İyi Dinleyin... Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayımları*, (Çev. Emine Yılmaz), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CAFEROĞLU, Ahmet (2011), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 2. Bs., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DOERFER, Gerhard - TEZCAN, Semih (1980), *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Charrab)*, Budapeşte: Akadémiai Kiadó.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican - AKKOYUNLU, Ziyat (2014), *Kâşgarlı Mahmud-Dîvânü Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (1995), “Bir Kişi Yañılsar Oğuşı Bodunu Bişükiñe Tegi Kıdmaz Ermiş (KT, G, 6=BK, K, 4) İbaresini Üzerine”, *TDAY-Belleten* 1993, s. 83-89.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2016), *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul Dergâh Yayınları.
- ERDAL, Marcel (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Leiden: Brill.
- ERGİN, Muharrem (1988), *Orhun Abideleri*, 12. Bs., İstanbul: Boğaziçi Basım ve Yayınevi.
- Grammatika Altayskago Yazıka* (1869), Kazan: Universitetskoy Tipografii.
- KARAAĞAÇ, Günay (1997). *Lutfi Divanı*, Ankara: TDK Yayınları.
- KOÇ, Kenan vd. (2003). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- LESSING, Ferdinand D. (2003), *Moğolca-Türkçe Sözlük I (A-N)*, (Çev. Günay Karaağaç), Ankara: TDK Yayınları.
- Necip Asım (1924), *Orhun Abideleri*, İstanbul.
- ORKUN, Hüseyin Namık (1987), *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK Yayınları.
- ÖLMEZ, Mehmet (2013), *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları (Metin-Çeviri-Sözlük)*, 2. Bs., Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Özbek Tilining İzahlı Lugâti* (1981), Moskva: Rus Tili Nâşriyatı.
- SERTKAYA, Osman Fikri (1995), “Kül Tigin mi-Köl Tigin mi?”, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 129-133.
- SIRKAŞEVA, L. T. Ryumina - Kuçığaşeva, N. A. (2000), *Teleüt Ağzı Sözlüğü*, (Çev. Ş. H. Akalın-Ç. Turgunbayev), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ŞEYH SÜLEYMAN EFENDİ-Yİ BUHÂRÎ (1298), *Lügat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî*,

- İstanbul: Mihran Matbaası.
- Tatar Têlénêj Anlatmalı Süzlégé, (1979), 2. C., Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- TEKİN, Talat (1994), *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara: Simurg Yayınları.
- TEKİN, Talat (1995), *Orhon Yazıtları-Kültügin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, İstanbul: Simurg yayınları.
- TEKİN, Talat (2003), *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul: Simurg Yayınları.
- TEKİN, Talat (2004), "On Kök Turkic Büntegi", *Makaleler II-Tarihi Türk Yazı Dilleri*, (Yay. Hzl. Emine Yılmaz, Nurettin Demir), Ankara: Öncü Kitap, s. 25-31.
- TEKİN, Talat (2010), *Orhon Yazıtları*, 4. Bs., Ankara: TDK Yayınları.
- TEZCAN, Semih (1976), "Tonyukuk Yazıtı'nda Birkaç Düzeltme", *TDAY-Belleten 1975-1976*, s. 53-69.
- TOKER, Mustafa (2013), "Köktürkçede Yön Bildiren Kelimeler ve Bunların Okunuşuna Farklı Bir Bakış", *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 34, s. 1-10.
- Türkmen Dilinin Sözlüğü* (1962), Aşgabat: Türkmenistan CCR Ilımlar Akademiyasının Neşriyatı.
- USER, Hatice Şirin (2007), "Tonyukuk Yazıtında Geçen 'Ugur Kalıtdım) İbaresine Üzerine Yeni Bir Anlamlandırma Teklifi", *Erdem*, C. 16, S. 48, s. 157-168.
- USER, Hatice Şirin (2009), *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları-Söz Varlığı İncelemesi*, Konya: Kömen Yayınları.
- YUDAHİN, K. K., (1988), *Kırgız Sözlüğü*, (Çev. Abdullah Taymas), 2 cilt, 2. Bs., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.